

Technologische vooruitgang en werkloosheid

Een analyse vanuit Belgische ervaringen.

De arbeidersklasse in de kapitalistische wereld wordt gekonfronteerd met massale werkloosheid. Deze werkloosheid is veel meer dan een conjunctureel verschijnsel. Door de toenemende introductie van sterk arbeidsbesparende innovaties in de meest verscheiden produktieprocessen wordt steeds meer arbeidskracht uitgestoten. Niets wijst erop dat de aldus geschapen relatieve arbeidersoverbevolking in de nabije toekomst in andere economische sectoren zal worden opgeslorpt. Integendeel.

Dit artikel bedoelt vanuit een marxistisch denkkader in te gaan op de fundamentele oorzaken van de steeds verder groeiende werkloosheid. We zullen zien dat het onderscheid tussen basisinnovaties en verbeteringsinnovaties essentieel is voor het begrijpen van de na-oorlogse opgang in de economische activiteit, maar tevens voor een goed inzicht in het keerpunt van deze ontwikkeling en in de huidige economische crisis. Bovendien zullen we in een laatste paragraaf het onderscheid tussen basis- en verbeteringsinnovaties koppelen aan het rentenierskarakter van het Belgisch kapitalisme, ter verklaring van de evolutie van de Belgische economie in de afgelopen dertig jaar.

Hoewel in onderhavig artikel geen enkele poging wordt ondernomen om een economisch programma ter bestrijding van de crisis te ontwikkelen, geloven wij enkele voorname elementen te hebben geleverd die de lezer moeten in staat stellen om de vele plannen, oproepen en geuite intenties op hun merites te beoordelen (1).

Inleidende opmerkingen m.b.t. de oorzaken van innovaties

Alvorens in te gaan op de gevolgen van produktieproces-innovaties — d.i. de toepassing in de produktie van een uitvinding — moeten we eerst de vraag beantwoorden: wat veroorzaakt deze innovaties? Wat zet de kapitalistische ondernemer aan tot de introductie van nieuwe technologie? Deze vraagstelling — en het antwoord erop — is een essentieel element voor het begrijpen van de bewegingswetten van het kapitalisme.

Marx heeft er dan ook veel aandacht aan besteed. In "Das Kapital" vinden we grosso modo twee verklaringen.

1. Aangezien de waarde van een waar bepaald wordt door de direkte en indirecte sociaal noodzakelijke arbeidstijd die voor de productie ervan nodig is, volgt uit Marx' arbeidswaardeleer dat de individuele kapitalist die blootgesteld is aan de permanente concurrentie van zijn rivalen, verplicht is — waar mogelijk — de nieuwste technologie in te voeren, om zijn waren met een kleinere arbeidsbesteding dan sociaal noodzakelijk is, te kunnen produceren :

"Geen enkel kapitalist zal geheel vrijwillig een nieuwe produktiemethode gebruiken, wat ook de verhoging weze van de produktiviteit of van de meerwaardevoet die zij teweegbrengt, wanneer de winstvoet erdoor verminderd wordt. Maar iedere nieuwe produktiemethode van die aard vermindert de prijs van de waren" (2).

De introductie van nieuwe en goedkopere produktiemiddelen is hier niet mee in tegenspraak, doordat op deze wijze niet enkel de direkte, maar ook de indirecte arbeidstijd (de waarde der produktiemiddelen) nodig voor de productie van een waar, wordt geminimaliseerd (3) :

"Op deze wijze wordt de prijs van de waar tot een minimum gereduceerd, waarbij iedere fractie van de bij de productie benodigde arbeid zelf ook tot een minimum wordt herleid" (4).

2. Een tweede belangrijke reden voor de introductie van arbeidsbesparende technologie moet worden gezocht in de neiging van het kapitalisme tot excessieve expansie, waardoor de accumulatie in konflikt komt met de beschikbare arbeidsreserves. Dit konflikt kan slechts tijdelijk worden "opgelost" door de introductie van nieuwe arbeidsbesparende technologie (5), die het industrieel reserveleger terug aanvult en de opwaartse druk op de arbeidslonen omkeert. Marx stelt het als volgt :

"De accumulatie en de concentratie van het kapitaal die ermee gepaard gaat, zijn slechts een middel om de produktiekracht te vergroten. Deze aangroei van de produktiemiddelen impliceert de vergroting van de arbeidende bevolking (...). Een tijdelijk overschot aan kapitaal ten opzichte van de arbeidende bevolking die het doet werken heeft een dubbel effekt. Enerzijds bewerkt de resulterende loonstijging een verzachting van de omstandigheden die de nakomelingen van de arbeiders decimeren, ja zelfs uitroeien, en vergemakkelijkt de huwelijken, wat de arbeidende bevolking langzaamaan doet aangroeien. **Anderzijds zou het gebruik van methodes die relatieve meerwaarde scheppen (introductie en vervolmaking van machines), nog sneller een relatieve overbevolking op kunstmatige wijze doen ontstaan"** (6) (wij onderlijnden - LC).

Wanneer we in onderhavig artikel de problematiek der kapitalistische rationalisaties onder de loupe nemen, is vooral de eerste oorzaak van

belang. We zullen evenwel in de volgende bladzijden zien dat in de jaren zestig ook het konflikt tussen de kapitalistische akumulatie en de beschikbare arbeidsreserves een rol heeft gespeeld.

Innovatietypes volgens hun gevolgen voor de akumulatie en de tewerkstelling.

Onder kapitalistische voorwaarden moet het uitvindingsproces — niet het innovatieproces! — in eerste instantie worden uitgelegd aan de hand van het maatschappelijk karakter van de arbeid, de arbeidsverdeling, de ontwikkeling van de intellectuele arbeid (7). Daarom is het kapitalisme — in tegenstelling tot de vroegere produktiewijzen — in staat zijn technische basis steeds opnieuw te revolutioneren (8). Men hoede zich er evenwel voor het uitvindingsproces en het innovatieproces als kontinu te beschouwen.

Eens er rekening wordt gehouden met de motivering der kapitalisten bij de toepassing in het produktieproces van vroegere uitvindingen, zal zulks reeds duidelijk zijn voor het ritme waarmee innovaties worden geïntroduceerd. De druk tot arbeidsbesparing (zie boven) laat zich niet steeds even intens gevoelen; in tijden van stagnatie zal die druk bijvoorbeeld hoger zijn. Maar ook het uitvindingsproces zelf — zowel kwalitatief als kwantitatief beschouwd — verloopt schoksgewijs, zij het minder uitgesproken als het innovatieproces. Prof. Mensch die zich met deze problematiek uitvoerig heeft bezig gehouden, stelt het als volgt:

"Zolang de basisuitvindingen voortkomen uit kennis die nog jong is, verschijnen zij als klein in aantal. Na jaren vergroten zij in aantal doordat meer wetenschapslui het nieuwe paradigma als juist ervaren en het daarom aanvaarden als een richtsnoer bij de keuze van problemen voor onderzoek (...). Het proces is dus zelf-versterkend en leidt tot golven van basisuitvindingen. Naarmate de oorspronkelijke en nadien ervaren problemen binnen het gegeven theoretisch kader opgelost geraken, daalt ook het aantal aan nieuwe inzichten op dit terrein". Hij voegt er echter na onderzoek van de uitvindings- en innovatiegolven aan toe "dat golven in het uitvindingsproces (...) niet met dezelfde kenmerkendheid schijnen te bewegen als de diskontinuiteiten in het innovatieproces" (9). Het uitvindings-, alsook het innovatieproces verloopt — hoe dan ook — niet kontinu, maar vertoont herhaaldelijk breekpunten. We hebben dus te maken met een schoolvoorbeeld van een dialektische ontwikkeling — om met Lenin te spreken:

"een ontwikkeling die de reeds doorlopen fasen als het ware nog eens doorloopt, maar anders, op een hogere trap ("negatie van de negatie") — niet een ontwikkeling langs een rechte lijn, maar, om zo te zeggen, in een spiraal..." (10).

Uit de marxistische benadering van het uitvindings- en innovatieproces

volgt dat op verschillende momenten in de loop van die processen kwalitatieve sprongen worden gemaakt. Wat de innovaties zélf betreft wordt het daarom zinvol een onderscheid te maken tussen de "breekpuntinnovaties" en de "andere", de "gewone" innovaties. Zowel marxistische als niet-marxistische onderzoekers hebben in deze richting gewerkt. De boven geciteerde Schumpeteriaan G. Mensch, onderscheidt basisinnovaties van verbeteringsinnovaties, en geeft een definitie die voor ons doel zeer geschikt lijkt (11). Mensch schrijft:

"Technologische basisinnovaties scheppen nieuwe markten en industriële sectoren, terwijl niet-technische basisinnovaties nieuwe gebieden openleggen in de kulturele sfeer, in de administratie en in het maatschappelijk dienstbetoon. Basisinnovaties kreëren een nieuw type menselijke activiteit (...). Verdere ontwikkelingen in gevestigde activiteiten (eens gevestigd door een basisinnovatie) noem ik verbeteringsinnovaties. Verbeteringsinnovaties zijn verantwoordelijk voor de lineaire verlengingen van de takken van de evolutieboom" (12).

Volgens deze definitie kunnen tot de voornaamste basisinnovaties van de eerste helft van deze eeuw worden gerekend: de hydraulische koppeling, de katalytische "cracking" van petroleum, de diesellokomotief, de helikopter, de jetmotor, nylon, penicilline, radio, radar, de siliconen, de synthetische detergents, het plexiglas, de bandopnemer, de televisie, de transistor, enz. (13)

Wij zullen evenwel de term basisinnovatie en verbeteringsinnovatie definiëren in termen van hun respectievelijk effect op de accumulatie en de tewerkstelling (14). Produktieprocesinnovaties van het verbeterende type nemen nl. in vele gevallen de vorm aan van **rationaliseringsinvesteringen**. Zoals iedere andere verhoging van de produktiekracht hebben dgl. innovaties een depreciatie van bestaand kapitaal voor gevolg (15). Ook het ritme waarmee tot vervanging van bestaande, door de verbeteringsinnovatie veranderde, produktiemiddelen wordt overgegaan, zal versnellen. De kapitaalsakkumulatie gebeurt dan onder de vorm van produktiemiddelen van een nieuwer en kostenbesparend type. Maar er geschiedt **geen fundamentele wijziging in de technologie** die wordt toegepast in de produktiesfeer waar de verbeteringsinnovatie (een nieuwe machine b.v.) wordt geïntroduceerd en tevens moet worden benadrukt dat ook de technologie in de produktiesfeer die de verbeteringsinnovatie levert geen fundamentele wijziging heeft ondergaan.

De zaken staan er anders voor als we te maken hebben met **basisinnovaties**. Ingeval de basisinnovatie het produktieproces betreft zal niet enkel een fundamenteel nieuwe technologie worden toegepast in de introducerende sektor, wat in vele gevallen tot een belangrijke arbeidsuitstoot, maar ook tot belangrijke investeringen zal leiden; de produktiesfeer die de innovatie levert zal evenwel — in tegenstelling tot het geval van verbeteringsinnovaties — niet meer in staat zijn de nieuwe techno-

logie met het oude technologisch produktiepotentieel te produceren. Dus ook de innovatie-leverende sektor (voor dewelke het in feite een "produkt-innovatie" betreft) is in dit geval aan grondige vernieuwing toe, alsook in vele gevallen de leveranciers van de innovatie-leverende sektor, enz. Voor de innovatie-leverende sektor gaat het dus om een "produktinnovatie" — een nieuw produkt — waarvan de produktie tot produktieprocesinnovaties noopt.

Van basisinnovaties in het produktieproces, zowel als in het produkt, gaat dus een belangrijk positief effect uit op de akkumulatie, en hoewel het direkte effect in de introducerende sektor de uitstoting van arbeidskracht kan zijn, zal deze uitstoting meer dan gecompenseerd worden door de gestegen behoeften aan arbeidskracht in de leverende sectoren. Bovendien moet worden rekening gehouden met de door basisinnovaties geïnduceerde groeiende meerwaarderealisering wanneer deze basisinnovaties worden geïntroduceerd in periodes van stagnatie (wat dikwijls het geval is geweest). Inderdaad, zal met de toegenomen akkumulatie van kapitaal — gegeven een voldoende groot industrieel reseveleger — de gerealiseerde meerwaarde stijgen, en de gerealiseerde winstvoet zowel als de in de toekomst verwachte winstvoet, omhoogstuwen, waardoor de akkumulatie nog verder zal versnellen.

Een welbepaalde basisinnovatie wordt na haar introductie gevolgd door opeenvolgende verbeteringen. Doordat anderzijds nieuwe basisinnovaties niet met een gelijk tijdsinterval verschijnen, maar eerder de neiging vertonen "clusters" te vormen aangezien de economische omstandigheden die hun introductie bevorderen nu eenmaal niet steeds even intens optreden, ligt het voor de hand dat de positieve tewerkstellingseffekten van basisinnovaties geleidelijk wegebben naarmate men verder in de tijd voortschrijdt, en dat vanaf een bepaald ogenblik de negatieve tewerkstellingseffekten van de basisinnovatie, zowel als van de erop volgende verbeteringsinnovaties, de bovenhand halen. Vanaf dat ogenblik wordt een toenemende werkloosheid gegenereerd, die zou kunnen worden opgevangen door een stijging van de akkumulatievoet, ware het niet dat de akkumulatievoet daalt naarmate de aanzienlijke investeringseffekten uitgaande van de basisinnovaties uitgewerkt geraken. De werkloosheid die aldus ontstaat wordt doorgaans technologische werkloosheid genoemd, maar, zoals Joan Robinson terecht heeft opgemerkt, in feite vloeit ze voort uit een onvoldoende akkumulatie t.o.v. de beschikbare arbeidskracht (16).

Een goed voorbeeld van wegebbende tewerkstellingseffekten van een basisinnovatie vormt de komputer-industrie. Prof. Freeman zegt:

"De komputer is de meest revolutionaire nieuwe ontwikkeling die uit de tweede wereldoorlog te voorschijn kwam. Door het gebruik van de elektronische technologie werden computers en rekenmachines vlugger en betrouwbaarder (...). Zij kunnen een toepassing vinden in na-

genoeg iedere andere industriële en dienstenactiviteit in de geïndustrialiseerde economieën" (17).

Daarom rekent Freeman de komputer tot hetzelfde type basisinnovaties als de stoommachine, de spoorweg, de auto en de elektrische energie, temeer omdat de komputer door zijn diverse toepassingen zélf tot andere — zij het minder omvattende — basisinnovaties heeft geleid. Welnu, de tewerkstelling in de komputerindustrie nam sterk toe in de jaren 50 en 60. Toch liggen de voornaamste tewerkstellingseffekten van de komputer buiten de komputerindustrie. In de VSA wordt geschat dat de totale direkte en indirecte tewerkstelling die de komputerindustrie genereert, 2 miljoen arbeidsplaatsen bedraagt, maar bij de schatting van dit cijfer werd geen rekening gehouden met de belangrijke tewerkstellings-effekten bij de producenten van onderdelen en van perifere apparatuur (18).

Intussen is de komputer kwalitatief enorm verbeterd, wat samen met de spektakulair gedaalde kost van de elektronische onderdelen, een toenemende substitutiedruk op een toenemend aantal economische sectoren uitoefent. Hierdoor komt het dat de automatisering in de industrie en de tertiaire sektor steeds meer arbeidskracht op straat zet, die niet in de overige sectoren kan worden opgeslorpt. In vele gevallen heeft de automatisering immers geen ingrijpende gevolgen voor de technologie, maar moet het als een verbeteringsinnovatie worden beschouwd, waarvan relatief weinig positieve indirecte tewerkstellingseffekten uitgaan. Zulks is des te meer het geval vandaag, als we kijken naar de sectoren die in de loop der komende 2 decennia — gegeven de huidige stand van de elektronische technologie — het eerst in aanmerking komen voor een omvattende "komputerisatie", t.w. het bank- en verzekeringswezen, de drukkerij, de instrumenten- en machinebouw, de assemblage (19).

Rationalisatie en tewerkstelling in België

De in bovenstaande paragrafen geschetste factoren die verantwoordelijk zijn voor met de introductie van nieuwe technologie gepaard gaande werkloosheid, worden in deze paragraaf aangevoerd ter verklaring van de hedendaagse werkloosheid in België. Zoals wij reeds bij een andere gelegenheid aantoonde (20), stagneert de Belgische nijverheid sinds 1967 waardoor in toenemende mate arbeidskracht wordt uitgestoten. Deze stagnatie is gedeeltelijk een terugval in het economisch lethargisch klimaat der jaren 50, toen vnl. door de terughoudendheid van holdings en monopoliekapitaal om voldoende te investeren in spitssectoren, de Belgische economie de laagste groei-cijfers kende van de landen die later de Europese Economische Gemeenschap zouden vormen. Reeds in 1954 werd hiervoor gewaarschuwd door het Algemeen Belgisch Vakverbond, ABVV. Ter gelegen-

heid van het buitengewoon ABVV-kongres van 30-31 oktober 1954 werd gesteld, "dat de holdings een zeer selektieve en konservatieve politiek voeren, wat een stagnatie, of in ieder geval een ontoereikendheid van de nodige uitbreiding op het gebied van de nieuwe activiteiten voor gevolg heeft" (21).

In een uitgebreide studie die het ABVV twee jaar later liet verschijnen (22), werd dieper ingegaan op de oorzaken van deze terughoudendheid van de holdings ten opzichte van industriële investeringen. Deze zijn in belangrijke mate terug te voeren tot het toenemend rentenierskarakter (23) van het Belgisch grootkapitaal, en tot een ziekelijke angst controle over kapitaalsintensieve ondernemingen en riskante projekten te verliezen. Het Belgisch monopoliekapitaal huivert voor risico's en neemt eerder zijn toevlucht tot zgn. "defensieve investeringen" in traditionele industrietakken (24) dan tot de kwantitatieve en kwalitatieve uitbouw van nieuwe en winstverhopende spitssectoren.

In 1970 schreef Prof. Frantzen in zijn verslag voor het toenmalige buitengewoon kongres van het A.B.V.V. :

"Op dit ogenblik zijn de holdings organismen geworden die aanzienlijke kapitalen beheren en zo weinig mogelijk risico's nemen. De enige investeringen die ze nog verrichten bestaan voornamelijk in rationaliserings- en diepte-investeringen die moeten toelaten de kosten te drukken, vooral in de traditionele bedrijven (glas, cement, non-ferrometalen, staal). Investeringen in bedrijfstakken die van belang zijn wegens de hoge toegevoegde waarde per tewerkgestelde (b.v. chemie) worden goeddeels door buitenlandse groepen verricht" (25).

De terughoudendheid van het grootkapitaal ten opzichte van industriële investeringen kan zonder overdrijving een quasi-konstante genoemd worden van het Belgisch investeringsklimaat sinds decennia. Het investeringsklimaat verbeterde slechts door de toekenning van staatswaarborgen, kapitaalpremies, rentesubsidies en fiskale en andere tegemoetkomingen in het kader van de veelbesproken expansiewetten van 1959 en 1966. Wanneer vandaag de balans wordt opgemaakt van de resultaten van deze expansiewetten dan moet vooreerst worden benadrukt dat zij — wellicht samen met de oprichting van de E.E.G. — de Belgische ekonomie in de jaren 60 uit de stagnatie hebben getild (26). Anderzijds hebben de expansiewetten België opengebroken voor het buitenlands, vnl. Amerikaans en Westduits kapitaal. Hoewel de Belgische afhankelijkheid van het buitenland aanzienlijk werd vergroot, zijn relatief weinig arbeidsplaatsen geschapen doordat de investeringen, vallend onder de expansiewetten in de eerste plaats geschied zijn in de zeer kapitaalsintensieve (en dus minder arbeidsplaatscreërende) sectoren van de chemie en de basismetallurgie (27). In Vlaanderen hebben de grote buitenlandse ondernemingen een duidelijk overwicht verworven (zij nemen er ca. 50% van de industriële eigendom voor hun

rekening), daar waar in Wallonië de Belgische financiële groepen dominant zijn gebleven (ca. 65% van de industriële eigendom) (28). De penetratie van het buitenlands kapitaal in combinatie met de lauwe investerings- en innovatieneging van het Belgisch grootkapitaal is dan ook verantwoordelijk voor het economisch uit elkaar groeien van het Vlaamse en Waalse landsgedeelte door een reeds in het begin der jaren 70 duidelijk onderscheiden economisch prestatievermogen van beide regio's.

Tengevolge van de expansiewetten, waarschijnlijk in combinatie met de internationale conjunctuurverbetering en de oprichting van de E.E.G., steeg het aandeel der investeringen in het Bruto Nationaal Produkt (B.N.P.) tussen 1959 en 1966. Na 1966 is dit aandeel evenwel terug gestagneerd ingevolge de blijvend lauwe investeringsneiging van het Belgisch kapitaal, en de problemen van het buitenlands kapitaal om met dezelfde snelheid als voorheen de Belgische nijverheid binnen te dringen. Met de stagnatie van het investeringsaandeel werden opnieuw de "defensieve investeringen" in de traditionele sectoren belangrijker. De rationalisaties die eruit voortvloeiden, waren bedoeld om de produktiekosten in de industrie verder te drukken (29). De accumulatie van kapitaal werd opnieuw — zoals in de jaren 50 — zowel kwantitatief als kwalitatief afgeremd, zodat de betrokken industrietakken aan een toenemende concurrentie van andere geïndustrialiseerde landen (West-Duitsland, Frankrijk, V.S.A.) werden blootgesteld (30). De aldus gecreëerde werkloosheid kon niet worden opgeslorpt door de overwegend kapitaalsintensieve investeringen in het kader van de expansiewetten. Ook heeft het langzaam aan wegebben van de arbeidsplaatscreërende effecten uitgaande van de innovaties uit de militaire sektor, die vnl. tijdens de tweede wereldoorlog, de periode van de Koude Oorlog, en de jaren der ruimtevaartwedloop werden ontwikkeld, voor een toenemende werkloosheid gezorgd. In dit verband verdient het te verwijzen naar recent empirisch onderzoek, waarin duidelijk een verschuiving aan het licht werd gebracht van de vraag naar arbeidskracht van de Belgische be- en verwerkende nijverheid, vanaf 1965-1966 (31).

Deze verschuiving moet o.m. worden toegeschreven aan een groter aandeel van de rationalisatie-innovaties in het totale innovatiepakket sinds het midden der jaren 60. Plaatsgebrek verhindert ons in onderhavig artikel in te gaan op de vraag in welke mate er een verband moet worden gelegd met de sinds enige tijd terug in de belangstelling staande theorie der "lange golven" in de economische activiteit (32).

Er blijken dus voldoende gegronde redenen te zijn om voor wat België betreft het rationaliseringsfenomeen geen recent verschijnsel te noemen, maar een verschijnsel waarvan de eerste tekenen zich reeds in de jaren zestig aandienen (33). De ermee gepaard gaande dalende tewerkstellingspercentages voor de Belgische nijverheid werden evenwel tot

1972 gekompenseerd door de toenemende opname van arbeidskracht in de transportsector, de dienstensektor en in de bank- en verzekeringssector. Sinds 1972 trad echter een geleidelijke blokkering op van de opslorplingskanalen van de tertiaire sektor. Diverse oorzaken kunnen in dit verband worden aangeduid.

Het is onze overtuiging dat de blokkerende opslorping van door de industrie uitgestoten arbeidsplaatsen in de tertiaire sektor nauw samenhangt met overakkumulatie in de bank- en verzekeringssector. Inderdaad zoals wij reeds eerder aantoonde (34) is de toegevoegde waarde in de transport-, diensten- en financiële sektor — maar ook in de energie-sector! — tussen 1967 en 1975 sneller gestegen dan het BNP van België; voor de groot- en kleinhandel vinden we eenzelfde verschijnsel vanaf 1971. Tevens stijgt sinds 1969 het indexcijfer der bruto-kapitaalvorming in de handel en de financiële sektor t.o.v. dat der verschillende subsectoren van de be- en verwerkende nijverheid (met uitzondering van de chemische nijverheid).

De toevloed van kapitaal naar de financiële sektor hangt nauw samen met de houding van het Belgisch monopoliekapitaal t.o.v. industriële investeringen en innovaties, waarop we boven reeds ingingen. De bank- en verzekeringssector neemt een strategische plaats in bij de centralisatie van de braakliggende kapitalen en de allokatie van kapitaal over de andere economische sectoren. Deze strategische positie maakt het niet enkel mogelijk met de aldus geallokeerde kapitalen de andere sectoren te controleren, maar tevens deze allokatie van kapitaal te koppelen aan risico-mijdend (of minstens risico-minimaliserend) portefeuillebeheer. Bovendien is de Belgische financiële sektor op de Belgische markt weinig aan buitenlandse concurrentie onderhevig, tenzij onder de vorm van zich in België vestigende buitenlandse financiële instellingen (deze vestiging is trouwens op zijn beurt een gevolg van de hoge winstcijfers in de Belgische financiële sektor). Geruime tijd konden de stijgende kosten van de bank- en verzekeringssector op de kredietnemers worden afgewenteld door de grote behoefte van bedrijven en particulieren aan kapitaal. Ook konden de stijgende kosten in de financiële sektor individueel worden gedrukt door schaalvergroting, d.w.z. door de oprichting van agentschappen en filialen, als concurrentiewapen in de strijd om de braakliggende kapitalen en spaargelden. Reeds in 1966 werd tegen de hieruit resulterende wildgroei gewaarschuwd (35). De eerste tekenen van overakkumulatie worden vanaf 1971 waargenomen, zoals bijv. kan worden afgeleid uit de onafgebroken stijging sinds 1971 van het aandeel der lonen (gecorrigeerd voor toenemende salariëring) in de toegevoegde waarde van de financiële sektor (36). Sindsdien worden ook in de financiële sektor belangrijke rationalisatie- en automatisatie-programma's doorgevoerd,

waarvan de gevolgen voor de tewerkstelling zich reeds volop doen gevoelen. Deskundigen verwachten evenwel een nog grotere arbeidsuitstoting in de jaren tachtig (37).

- (1) Mocht de lezer belangstelling hebben voor de opvattingen van de auteur van dit artikel, over crisisbestrijding en overheidsinterventie, dan wordt hij verwezen naar L. CUYVERS, *De Keynesiaanse overheidspolitiek in België: gisteren en morgen*, in *Tijdschrift voor Diplomatie* (te verschijnen).
- (2) Zie bijvb. K. MARX, *Le Capital, Livre troisième*, Tôme VI; Paris: Editions Sociales, 1969, pp.276-277.
- (3) Ibidem, pp.100-101.
- (4) Ibidem, pp.105-106. Wij hebben deze stelling mathematisch aangetoond voor het geval zgn. Harrod-neutrale technische vooruitgang optreedt en de winstvoet konstant blijft. Zie ons artikel *Note on the Inequality Approach of the Labour Theory of Value*, Rijksuniversitair Centrum Antwerpen, *Working Paper nr. 80 01*.
- (5) Prof. Joan Robinson heeft terecht opgemerkt dat arbeidsbesparende technische vooruitgang kapitaalgebruikend of kapitaalbesparend kan zijn. Zie J. ROBINSON *The Accumulation of Capital*, London, Macmillan (3rd Edition), 1969, pp. 97-98.
- (6) K. MARX, *Le Capital, Livre Troisième*, Tôme VI, op. cit., p. 232. Joan Robinson heeft een gelijkaardige visie ontwikkeld onder invloed van Marx.
- (7) K. MARX, *Le Capital, Livre Troisième*, Tôme VI; op. cit., p.101.
- (8) K. MARX, *Le Capital, Livre Premier*, Tôme II, Paris: Edit. Sociales, 1969, pp. 163-165.
- (9) G. MENSCH, *Stalemate in technology; Innovations Overcome the Depression*, Cambridge, Mass.: Ballinger, 1979, p.144, p.147.
- (10) W.I. LENIN, *Marx-Engels-Marxisme*, Moskou, Uitgeverij voor Literatuur in Vreemde Talen, z.d., pp. 16-17.
- (11) De definitie van Baran en Sweezy voor wat zij "epoch-making innovations" noemen is zeer restriktief (zij rekenen hiertoe enkel de stoommachine, de spoorweg, de auto en in veel mindere mate de elektriciteit) en ter verklaring van het optreden van overwegend rationalisatie-investeringen vandaag nagenoeg onbruikbaar. Zie P. BARAN en P. S'WEEZY, *Monopoly Capital*, Hammondsworth, Penguin Books, 1973, pp. 216 e.v. Hetzelfde geldt o.i. voor de klassifikatie van Freeman; zie C. FREEMAN, *The Kondratiev Long Waves, Technical Change and Unemployment in Structural Determinants of Employment and Unemployment*, Vol. II, Paris, OCDE, 1979, p.185. Freeman is evenwel bereid ook andere innovaties te beschouwen; Ibidem, p.191.
- (12) G. MENSCH, op. cit., p.47.
- (13) Ibidem, pp.127-128.
- (14) In vele gevallen zal onze definitie en die van Mensch tot eenzelfde kategorisering leiden, maar niet in alle gevallen.
- (15) K. MARX, *Le Capital, Livre Troisième*, Tôme VI, op. cit., p.261; Tôme VII, p.62.
- (16) J. ROBINSON, *The Accumulation of Capital*, op. cit., pp. 94-95.
- (17) C. FREEMAN, op. cit., p.191.
- (18) Ibidem, p.192.
- (19) Ibidem, p.194.
- (20) Zie ons referaat, *Die Auffassungen von Marx zur sinkenden Profitrate und zu Problemen der*

Mehrwertrealisierung, sowie die gegenwärtige ökonomische Krise des Kapitalismus, Internationale Wissenschaftliche Konferenz anlässlich der 160. Wiederkehr des Geburtstages von Karl Marx, Karl-Marx-Stadt, 17-19 mei 1978, § 7.

(21) A.B.V.V., *Naar sociale vooruitgang door economische expansie*, Brussel, 1954, p.43.

(22) A.B.V.V., *Holdings en economische democratie*, Brussel, 1956, pp.268-270.

(23) Zie W.I. LENIN, *Het imperialisme als hoogste stadium van het kapitalisme*, Moskou, Progres, 1966, p.51 over woekerkapitaal, p.101 over de uitbreiding van de rentenierslaag.

(24) A. LAMFALUSSY, *Investment and Growth in Mature Economies, The Case of Belgium*, London, Macmillan, 1961.

(25) P. FRANTZEN, *Het buitengewoon kongres van het A.B.V.V. en de economische democratie, Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, Gent, Masereelfonds, 5de jrg., nr.3, september 1970, p.155.

(26) Het spreekt vanzelf dat het sukses van de expansiewetten minder spektakulair zou zijn geweest wanneer niet tevens in die periode de internationale conjunctuur was verbeterd.

(27) Zie bijvb. A. KEMPENEERS en P. LEROUX, *Industrieel subsidiëringsbeleid, in De overheid in de gemengde economie* (Referatenboek 11e Vlaams Wetenschappelijk Economisch Kongres), Leuven, Vereniging voor Economie, 1973, pp. 257 e.v.

(28) Chambre des Représentants, Session 1977-1978, 22 février 1978 : *Communication du Gouvernement concernant "une nouvelle politique industrielle"*, 301 (1977-1978), p.17.

(29) A.LAMFALUSSY, op. cit.

(30) Zie in dit verband het recente rapport van Prof. J. Maton voor het Internationaal Arbeidsbureau over de toestand van de Belgische textielindustrie : J. MATON, *Internationale arbeidsverdeling en restructuratie van de textiel- en kledingnijverheid : synthese van de structuurwijzigingen tussen 1963 en 1976 met bijzondere referentie naar België*, pp. 10 e.v., p.27, pp. 31-32.

(31) M. VANDOORNE, *Strukturele aspecten van de tewerkstellingsproblematiek in de Belgische nijverheidssector*, Rijksuniversitair Centrum Antwerpen, *Working Paper nr. 79/10*, pp. 8 e.v.; ook M. VANDOORNE, *Enkele bedenkingen nopens het eventueel verband tussen technologische ontwikkeling en tewerkstellingskrisis (het geval van de Belgische nijverheidssector)*, *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, Gent, Masereelfonds, 13e jrg., nr.2, 1979, pp.27 e.v.

(32) Ook binnen de K.P.B. wordt veel belangstelling voor deze theorie getoond ; zie bijvb. J. NAGELS, *Sur la nature de la crise, Cahiers Marxistes*, Nouvelle série nr. 22 (41), 7me année, février 1976, vnl. pp. 8 e.v. Ernest Mandel die aan deze theorie vele bladzijden wijdt in zijn boek *Der Spätkapitalismus*, schiet o.i. tekort in de verklaring ervan ; zie onze kritiek op Mandel, *Mandels theorie van het laatkapitalisme, Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, Gent, Masereelfonds, 12e jrg., nr. 4, 1978, p.120.

(33) Hetzelfde geldt voor andere landen zoals Nederland, Engeland, Japan, West-Duitsland en de V.S.A. Zie : G. MENSCH, *Stalemate in Technology, Innovations Overcome the Depression*, op. cit., pp.232-235.

(34) Zie ons referaat : *"Die Auffassungen von Marx zur sinkenden Profitrate..."*, op. cit.

(35) Zie bijvb. S. LOCCUFIER, *Tendances à la concentration et à la décentralisation dans le système bancaire belge, Revue de la Banque*, 30e jrg., nr. 5, 1966, p.518.

(36) In de sektor handel en financiën schommelde dit gekorrigeerde loonaandeel tussen 1960 en 1970 rond de 58% ; in 1971 maakte het een sprong van 61 naar 63,4%, om geleidelijk te stijgen tot 73,3% in 1976. Zie L. CUYVERS en W. MEEUSEN, *Determinanten der functionele inkomensverdeling in Inkomens- en Vermogensverdeling* (Referatenboek 14de Vlaams Wetenschappelijk Economisch Kongres), Brussel, Vereniging voor Economie, 1979, Tabel A5.

(37) In ondernemerskringen verwacht men voor de tertiaire sektor besparing aan administratief personeel tot 30% door de introductie van de steeds goedkoper wordende nieuwe generaties van elektronische informatieverwerkingsapparatuur. Vgl. F. MOULAERT, *Neo-liberale crisisremedies of arbeidersalternatief, De Nieuwe Maand*, jg. 23, nr.4, mei 1980, p.314, en F. MOULAERT en F. VANDENBROUCKE, *Technologie en tewerkstelling, De Nieuwe Maand*, jrg. 23, nr. 4, mei 1980, p.333.

UITGEVERIJ MASEREELFONDS

De kreeft met de zwarte scharen 50 jaar rechts en uiterst rechts in België

Etienne Verhoeyen
Frank Uytterhaegen

Zowat overal in Europa doet het fascisme opnieuw van zich spreken. Ook in België is er een verhoogde activiteit van extreem rechtse groepen waar te nemen. Dit is slechts de top van de ijsberg. Het grote gevaar voor de democratie speelt zich daaronder af. Het fascisme ontpopt zich als een subtiel fenomeen dat de grijpscharen verder heeft uitgeslagen dan men op het eerste zicht zou vermoeden.

De bedoeling van dit boek is niet om nieuwe feiten of schandalen te onthullen. Het wil extreem rechts in zijn historisch verband plaatsen en de lezer helpen om zich een visie te vormen teneinde de discussie over een wel zeer aktueel onderwerp te stimuleren.

176 blz., 325 fr.

Tweebruggenstraat 13,
B-9000 Gent, 091/25.38.53 ASLK 001-1085930-91